

POWSTANIE I ORGANIZACJA OKRĘGU GENERALNEGO „POMORZE” W 1920 R.

Sławomir SADOWSKI

W związku z decyzją konferencji pokojowej w Paryżu o przyznaniu Polsce Pomorza Gdańskiego minister Spraw Wojskowych w dniu 13 sierpnia 1919 roku powołał do życia dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze”, którego głównym zadaniem było zorganizowanie terytorialnej władzy wojskowej na Pomorzu po przejściu go przez Polskę¹.

Obszar Pomorza był niezwykle istotny dla Państwa Polskiego z wielu powodów, w tym zwłaszcza ze względu na uzyskanie swobodnego dostępu do Morza Bałtyckiego. Ponadto obszar ten prezentował wysoki poziom rozwoju cywilizacyjnego, posiadał świetną sieć komunikacyjną drogową i kolejową, dobrze rozwiniętą gospodarkę i ośrodki kultury. Nie bez znaczenia były też aspekty symboliczne – odzyskanie Pomorza (utraconego przez I Rzeczypospolitą już w 1772 roku) stanowiło ważny etap odbudowy jednolitego państwa.

Ze względu na niezwykle niekorzystne wojskowo – geograficzne położenia Pomorza sprawa wojskowej organizacji tego obszaru jawiła się, jako pierwszoplanowa. Pomorze wbijało się szerokim klinem pomiędzy dwie części państwa niemieckiego tworząc przestrzeń trudną do obrony. Osią klina była Wisła, która rozdzielała obszar pomorski na część zachodnią i wschodnią. Klin posiadał wysokość 210 kilometrów od Przylądka Rozewie do Torunia. Jego podstawa od Dorotowa na zachodzie do Dylewskiej Góry na wschodzie wynosiła 180 kilometrów, jednak im bardziej na północ szerokość klina zmniejszała się, a na odcinku od granicy państwowej z Niemcami w rejonie Lipusza do granicy z Wolnym Miastem Gdańskiem w okolicy Nowej Karczmy wynosiła zaledwie około 35 kilometrów.

Sytuację obronną Pomorza komplikował fakt niedostosowania sieci komunikacyjnej do potrzeb Wojska Polskiego. Na terenie tym dominowały, bowiem szlaki komunikacyjne biegnące równoleżnikowo, zaś z polskiego punktu widzenia bardziej przydatne byłyby szlaki biegnące południkowo².

W latach 1919 – 1920 trudno było jednak precyzyjnie planować przestrzeń obronną Pomorza ze względu na brak ostatecznego określenia granic obszaru. O losach Powiśla oraz części Warmii i Mazur miały rozstrzygnąć plebiscyty. Ze względu na protesty ludności polskiej, niezadowolonej z przebiegu zachodniego odcinka granicy na Pomorzu, istniała także do końca 1919 roku społeczna nadzieja, że ten odcinek granicy zostanie skorygowany na korzyść polską³. Ważnym czynnikiem warunkującym konieczność silnej obsady wojskowej Pomorza była postawa Niemiec. Państwo to realizowało bez większych protestów dyktat zwycięskich mocarstw, lecz nie było żadnej gwarancji, że w sprzyjających warunkach mogą sięgnąć ponownie po utracone ziemie⁴. Posiadanie, więc na Pomorzu silnych oddziałów wojskowych było ważnym czynnikiem gwarantującym trwałość polskiej obecności na tych ziemiach. W sumie, jako przysze Pomorze Polskie przewidywano powiaty: grudziądzki, toruński, lubawski, brodnicki, działdowski, chełmiński, świecki, tucholski, chojnicki, starogardzki, kościerski, wejherowski, kartuski i tczewski. W sytuacji korzystnego dla strony polskiej wyniku plebiscytów w skład terenu okręgu miały wejść także obszary plebiscytowe na Powiślu, Warmii i Mazurach, w tym głównie rejony Kwidzyna, Malborka, Olsztynka i Iławy. Zwraca uwagę, iż obszar bydgoski aż po linię Dorotowo

1 D. Mierzejewski, S. Sadowski, *Zarys historii Pomorskiego Okręgu Wojskowego (1919 – 1994)*, Bydgoszcz 1994, s. 31.

2 Głównymi szlakami kolejowymi Pomorza w tym okresie były: kolej berlińska na odcinku Pomorza biegnąca od Chojnic do Tczewa i dalej do Gdańska i Królewca, kolej z Chojnic przez Grudziądz do Olsztyna i Brodnicy oraz Działdowa. Ten odcinek łączył się z siecią kolejową d. Królestwa Polskiego. Ważnymi liniami kolejowymi były „drogi żelazne” z Pily przez Bydgoszcz do Torunia, Kowalewa Pomorskiego i dalej do Olsztyna. Podobne biegly szosy i inne trakty bite.

3 W istocie polskie czynniki urzędowe uważały, że sprawa jest przegrana, ale nie należy opuszczać posterunku i trzeba bronić polskości na obszarach pozostałych przy Niemczech. M. Wojciechowski, *Powrót Pomorza do Polski 1918 – 1920*, Warszawa 1981, s. 171 – 172.

4 Niejako potwierdzeniem realności niebezpieczeństwa były incydenty i prowokacje graniczne ze strony Niemców w trakcie letniej ofensywy sowiektów w 1920 roku. O niezwykle zycielwej postawie Niemców względem wojsk sowieckich pisał R. Linkus, *Dwie operacje, „Armija i Rewolucja” nr 3 – 4/1923*. Bez protestu ze strony niemieckiej Sowietci przeszli przez ich terytorium w trakcie boju pod Działdowem. Bojówki niemieckie zajęły także w dniu 17 sierpnia 1920 roku stację kolejową Biskupice. S. Sadowski, *Działalność wojenna na Pomorzu w 1920 roku*, Toruń 1999, s. 56 – 57. (Rękopis w zbiorach Biblioteki Centrum Szkolenia Artylerii i Uzbrojenia w Toruniu)

– Węcbork - Mroczka – Pruszcz Pomorski został włączony do Wielkopolski⁵. Gdyby plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach przebiegł po myśli strony polskiej obszar wojskowy Pomorza tworzyłby jednolitą, foremną przestrzeń, której centrum stanowiłby Grudziądz, przewidziany zresztą na siedzibę terytorialnych władz wojskowych Pomorza.

Jednakże planowaniu polskiej obecności na Pomorzu nie towarzyszyły tylko problemy i zagrożenia. Czynnikiem sprzyjającym sprawnej budowie terenowego aparatu wojskowego były zwłaszcza życzliwa postawa polskiej ludności, dla której Wojsko Polskie było symbolem niepodległości i suwerennej władzy polskiej⁶. Sprzyjały temu także czynniki bardziej utylitarne. Zwłaszcza istnienie na Pomorzu znakomitej wojskowej bazy kwaterunkowej, szkoleniowej i produkcyjno – usługowej. Obiekty wojskowe na Pomorzu posiadały kubaturę ok. 6,3 mln m³ a rozmieszczone były na obszarze blisko 8 000 ha⁷. Zgromadzone one były w dwóch wielkich garnizonach (Grudziądz i Toruń) oraz w kilkunastu średnich i małych⁸. Liczono także, że bazę tę wydatnie zwiększą obiekty znajdujące się na obszarze plebiscytowym, funkcjonowały tam wszak duże garnizony w Kwidzynie, Malborku i Iławie.

Kompleksy wojskowe na Pomorzu powstały w zasadniczym zrebie na przełomie XIX i XX wieku, w dwóch etapach. W latach 1875 – 1885, co związane było z szybką militaryzacją linii dolnej Wisły – zwłaszcza budową twierdz w Toruniu i Grudziądzu, których zadaniem byłaby osłona terytorium Niemiec na wypadek konfliktu z Rosją⁹. Obiekty, powstałe w tym okresie nosiły charakter typowy dla budownictwa fortecznego. Część przewidziana była, jako ognia obrony twierdz i były one do tego konstrukcyjnie przygotowane, część w sytuacji zagrożenia miały być rozebrane, a więc budowane były, jako tymczasowe z tzw. „muru pruskiego”¹⁰.

Drugi etap intensywnej rozbudowy infrastruktury wojskowej stanowią lata 1890 – 1910. W tym okresie powstało wiele obiektów fortecznych, zarówno w wymienionych już twierdzach jak i na nowych przedmościach w Chełmnie i Fordonie. Ponadto w wielu garnizonach zbudowano koszary niezbędne do zakwaterowania stale rozbudowywanej cesarskiej armii stałej. Powstające obiekty miały wszelkie znamiona nowoczesności i były bardzo funkcjonalne¹¹. Oprócz obiektów powstałych w tych dwóch okresach istniały budowle starsze, ale także młodsze – niektóre jeszcze w trakcie budowy¹². Wszystkie one były jednak modernizowane i w 1920 roku wyposażone były w energię elektryczną, kanalizację, sieć wodociągową i gazową. Oprócz obiektów fortecznych i kwaterunkowych na Pomorzu znajdowały się liczne budynki administracji wojskowej i place szkoleniowe, z których najważniejsze były poligony w Podgórzu k. Torunia i w Grupie k. Grudziądza. W sumie była to infrastruktura dla wojska bardzo cenna, umożliwiająca szybkie wprowadzenie na Pomorze wojsk polskich i stworzenie im dobrych warunków kwaterowania i szkolenia.

5 O planowanym innym podporządkowaniu tego obszaru świadczy także przejęcie go przez wojska wielkopolskie pod dowództwem gen. J. Dowbór – Muśnickiego. J. Nowakowski, Pamiętny rok 1920 w Bydgoszczy, Sztokholm 1996, s. 16.

6 T. Kowalak, Pomorze w 1920 roku. (Na podstawie materiałów Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych), [w] *Naród i państwo. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1969, s. 197 – 198.

7 D. Mierzejewski, S. Sadowski, op. cit., s. 37.

8 Do średnich garnizonów – posiadających od 2 do 4 kompleksów koszarowych - można zaliczyć Chełmno, Tczew, Kościerzynę, Starogard Gdański, natomiast do małych garnizonów należały takie, w których znajdował się zwykle jeden obiekt wojskowy - Brodnica, Działdowo, Lubawa, Gniew, Nowe Miasto Lubawskie, Świecie, Grupa, Chojnice, Lipusz, Wejherowo, Wąbrzeźno, Kartuzy i Puck. W wymienione 8 000 ha nie wliczono terenów poligonów w Podgórzu i Grupie.

9 K. Ropiński, *Artyleria Twierdz Grudziądz 1889 – 1939*, Toruń 1997, (maszynopis pracy dyplomowej w zbiorach CSzAiU); M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, *Twierdza Toruń*, Toruń 1998; *Działania wojenne w Prusach Wschodnich*, [red.] W. Wróblewski, Warszawa 1998, s. 217 – 224.

10 Pojęcie „tymczasowy” nie jest w tym wypadku tożsame z pojęciem tandetny. Wiele z tych obiektów spełniało różne funkcje jeszcze w latach 80 – tych XX wieku, a niektóre na toruńskim Podgórzu dotychczas służą, jako koszary lub budynki mieszkalne.

11 Przykładem racjonalnego zagospodarowania przestrzeni koszarowej były koszary Wilhelma przy placu Wilhelma w Toruniu. Składały się one z dwóch budynków mieszkalnych dla szeregowych, budynku rodzinnego dla podoficerów, budynku gospodarczego, szatni, zbrojowni, domu musztry, ustępu, stajni dla koni, szop na tarce strzelnicze i opału. Całość była otoczona solidnym, estetycznym plotem. W koszarach znajdowało się własne ujęcie wody, odprowadzenie ścieków do kanalizacji miejskiej oraz oświetlenie elektryczne. Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej APT), *Zespół Forteczny – 18*, Opis zabudowań garnizonowych odebranych z rąk Rzeszy Niemieckiej i zastąpionych przez administrację Garnizonu Toruń RP, s. 1.

12 W trakcie budowy znajdowały się, m.in., magazyny amunicji w Łysomicach oraz budynki mieszkalne i kasyno oficerskie w Toruniu.

Polskie terenowe władze wojskowe¹³ rozpoczęto organizować jeszcze w strukturach Polskiej Siły Zbrojnej tworzonej z inspiracji zaborców. Utworzony w październiku 1918 r. Sztab Generalny WP opracował strukturę organizacyjną polskiej armii. Ogniwami terytorialnymi miały być cztery inspektoraty lokalne, którym podporządkowano 15 okręgów wojskowych. Powyższy stan przetrwał zaledwie kilka tygodni, gdyż 17 listopada 1918 roku inspektoraty lokalne przekształcono w okręgi generalne z siedzibami dowództw w Warszawie, Lublinie, Kielcach, Łodzi, Krakowie i Wilnie¹⁴.

Okręgi generalne w założeniu miały dzielić się na okręgi wojskowe, które w większości jednak nie powstały a istniejące zostały szybko zlikwidowane¹⁵. Kolejne okręgi generalne tworzone na ziemiach powracających do Rzeczypospolitej. W 1919 roku okręgi generalne powołano dla Galicji Wschodniej z siedzibą dowództwa w Przemyślu, a później we Lwowie oraz dla Wielkopolski z siedzibą w Poznaniu. Także, jak już wspomniano, w 1919 roku rozpoczęto organizowanie ogniw dowodzenia dla mającego powstać na Pomorzu okręgu generalnego.

Okręg Generalny „Pomorze” formalnie powołano do życia 13 sierpnia 1919 r. Praktycznie jego organizację rozpoczęto dopiero w pierwszych dniach września po mianowaniu dowódcą Okręgu Generalnego „Pomorze” gen. Kazimierza Raszewskiego. Tworzenie dowództwa okręgu oraz jednostek i instytucji przewidzianych dla wojskowych władz Pomorza rozpoczęto jeszcze na ziemiach niepomorskich. Formowanie dowództwa rozpoczęto jesienią 1919 roku we Włocławku. Większość oficerów gen. Raszewski zaangażował z Wydziału Wojskowego Naczelnej Rady Ludowej, wielu jednak zostało oddelegowanych z jednostek i instytucji wojskowych stacjonujących na obszarze b. Królestwa Polskiego. Szefem Sztabu Okręgu został ppłk SG. Adam Korytowski z 10 dywizji piechoty, szefostwem artylerii i uzbrojenia kierował ppłk Jan Sira, Zarządem Budownictwa Wojskowego urzędnik wojskowy inż. Mikołaj Wlekleński, szefem Intendentury był ppłk int. Antoni Krzyżagórski¹⁶.

Ostatecznie w listopadzie 1919 roku dowództwo skoncentrowano w Inowrocławiu, gdzie dokończono proces jego organizacji. W Inowrocławiu zorganizowano załóżki służby zdrowia i weterynarii, na czele, których stanął płk lek. Jan Suszczyński. Tam też powstało szefostwo duszpasterstwa katolickiego, którym kierował ks. Różycki. W tym czasie dowództwo składało się ze sztabu, szefostwa artylerii i uzbrojenia, zarządu budownictwa wojskowego, służby intendentury, służby sanitarnej i powstałego 5 listopada 1919 roku dywizjonu żandarmerii. W sztabie strukturę wewnętrzną tworzyły: oddział I mobilizacyjno-organizacyjny, II - informacyjny, III - wyszkolenia i oświaty, IV - zaopatrzenia materiałowego i V - personalny. Organizacja dowództwa okręgu odzwierciedlała, więc jego zasadnicze zadania.

Jesienią 1920 r. głównym zadaniem dowództwa było przygotowanie się do przejścia z rąk niemieckich obiektów i instytucji wojskowych, tak by bezkolizyjnie rozpocząć realizację przedsięwzięć przewidzianych dla dowódcy okręgu generalnego. Zgodnie z obowiązującymi wytycznymi dowódca Okręgu Generalnego „Pomorze”, jako przedstawiciel ministra spraw wojskowych w terenie sprawował władzę w zakresie mobilizacji, uzupełnienia i przysposobienia rezerw osobowych. Podlegały mu wszystkie sprawy administracyjno - gospodarcze, odpowiadał za funkcjonowanie wojskowej służby wewnętrznej oraz

13 Terenowe władze wojskowe to organy dowodzenia, których zadaniem jest organizacja przygotowań wojennych na części terytorium państwowego oraz zabezpieczenie bieżącego funkcjonowania jednostek wojskowych na nim stacjonujących. W niektórych systemach terenowe władze wojskowe prowadzą także przygotowania operacyjne, spełniając jednocześnie funkcję załóżków dla wojennych dowództw operacyjnych. W trakcie wojny terytorialne władze wojskowe kierują wszelkimi poczynaniami obronnymi na zapleczu frontu.

14 Zarys dziejów wojskowości polskiej (1864 - 1939), [red.] P. Stawicki, Warszawa 1990, s. 266 - 267.

15 Na podstawie zarządzenia Ministra Spraw Wojskowych z 7 lipca 1919 roku okręgi wojskowe zostały zlikwidowane, a ich kadry zostały przeniesione do jednostek liniowych lub tyłowych. Spis władz wojskowych 1918 - 1921, Warszawa 1936 (maszynopis)

16 Księga pamiątkowa Pomorza 1920 - 1930, Toruń 1930, s. 97 - 116.

utrzymanie ładu i porządku wojskowego. Ważnym zadaniem dowództwa była penetracja obszaru Pomorza, rozpoznawanie zachowań ludności niemieckiej, obserwowanie działań Grenzschutzu i innych jednostek armii niemieckiej, a więc prowadzenie szeroko rozumianego rozpoznania strefy frontowej i przyfrontowej.

W listopadzie 1919 r. dowództwo Okręgu Generalnego „Pomorze” włączono w skład Frontu Pomorskiego i tym samym rozpoczęło ono konkretne przygotowania do działań na Pomorzu. W styczniu 1920 r. dowódcą okręgu zastał gen. Robert Lamazan de Salins, który krótko jesienią 1919 r. był szefem polskiej Misji Wojskowej w Berlinie, a więc był znakomicie wprowadzony w całokształt polsko – niemieckich stosunków wojskowych.

W początkach stycznia z dowództwa okręgu wydzielono trzy komisje, z zadaniem przejęcia obiektów, bez których sprawne funkcjonowanie Wojska Polskiego na Pomorzu byłoby niezwykle utrudnione. Zadaniem komisji sanitarnej pod kierownictwem ppor. lek. Stanisława Zielińskiego było przejęcie szpitali wojskowych w Toruniu i Grudziądzu w taki sposób, by zapewnić nieprzerwaną ich pracę, np. szpital w Grudziądzu przejęto 16 stycznia 1920 r. bez przerywania opieki nad znajdującymi się w nim chorymi żołnierzami niemieckimi. Komisją intendencką kierował ppor. Aleksander Markwicz, a budowlano – kwaterunkową ppor. inż. Wojciechowski. Komisje te rozpoczęły prace jeszcze przed wkroczeniem wojsk polskich na Pomorze.

Zajęcie przez jednostki Frontu Pomorskiego przyznanych Polsce obszarów stworzyło warunki do rzeczywistego zorganizowania Okręgu Generalnego „Pomorze”. Na początku marca 1920 r. dowództwo okręgu zainstalowało się w nowym miejscu dyslokacji, tzn. w Grudziądzu w koszarach Władysława Jagiełły. Wtedy też określono obszar terytorialny Okręgu Generalnego „Pomorze”.

W chwili, gdy trwały intensywne prace nad wojskową terytorialną organizacją Pomorza, dowódca okręgu gen. Lamezan de Salins został odkomenderowany na stanowisko dowódcy okręgu generalnego we Lwowie. Zastąpił go sławny żołnierz, legionista gen. Bolesław Roja. W tym czasie zakończono proces kształtowania systemu dowodzenia oraz utworzono ogniwa zabezpieczające realizację zadań okręgu w terenie.

W czerwcu 1920 r. wprowadzono nową organizację dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze”, która stanowiła odzwierciedlenie zadań i kompetencji dowódcy okręgu. Dowódca okręgu generalnego podlegał bezpośrednio ministrowi Spraw Wojskowych, jednocześnie był przełożonym wszystkich żołnierzy stacjonujących na terenie okręgu w zakresie ładu, porządku i dyscypliny wojskowej. Zobowiązany był także do inspekcjonowania broni głównych, nadzoru kontrwywiadowczego oraz poboru żołnierzy i mobilizacji jednostek z podległego obszaru. Do realizacji tych zadań dowódca dysponował organem wykonawczym, czyli dowództwem okręgu generalnego. W skład dowództwa wchodził: dowódca wraz z pomocnikiem, sztab oraz działy funkcjonalne. Sztab składający się z ośmiu wydziałów¹⁷ realizował następujące zadania:

- opracowywał plany mobilizacyjne i zapewniał ich realizację;
- nadzorował wykonanie rozkazów organizacyjnych Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz dyslokację jednostek na terenie okręgu;

17 W skład Sztabu wchodziły następujące wydziały: I - mobilizacyjno – organizacyjny (dzielił się na referaty: mobilizacyjny, organizacyjny, bezpieczeństwa, ewidencji map i kancelarii), II - informacyjny (składał się z referatów – defensywnego, informacyjno – politycznego, prasowego, propagandy, dozoru korespondencji, jeńców i internowanych, stowarzyszeń wojskowych i kancelarii), III a – wydział wyszkolenia, III b – wydział uniwersytetu żołnierskiego (referaty – szkolny, bibliotek i instytucji oświatowo – społecznych), IV - techniczny (dzielił się na referaty – saperski, łączności, uzbrojenia, koni i taborów, samochodowy i kancelarie), Va – wydział personalny dla oficerów (referat personalny, referat spraw honorowych i dyscyplinarnych, kancelaria), Vb – wydział personalny dla szeregowych (referat poboru i uzupełnień, referat personalny, kancelaria), Wydział Wojskowo – Przemysłowy, D. Mierzejewski, S. Sadowski, op. cit., załącznik nr 2.

- organizował i nadzorował wykonanie poboru do wojska oraz uzupełnienie osobowe jednostek;
- prowadził działania kadrowe w stosunku do oficerów i podoficerów zawodowych;
- realizował szeroko zakrojoną działalność kontrwywiadowczą, odpowiadał za utrzymanie ładu i porządku na terenie garnizonów, prowadzenie działalności informacyjno – politycznej i propagandowej, cenzurę korespondencji oraz nadzór nad obozami jenieckimi, a także zabezpieczenie kontrwywiadowcze obiektów i środowisk wojskowych;
- w zakresie wyszkolenia sztab organizował i nadzorował szkolenie profesjonalne oficerów i szeregowych, a w ramach uniwersytetu żołnierskiego prowadził pracę oświatową wśród żołnierzy;
- planował zaopatrzenie i prowadził ewidencję wyposażenia technicznego jednostek oraz koni i taborów¹⁸.

W nowej strukturze organizacyjnej poza sztabem funkcjonowały „działy”, które w rzeczywistości były kierownictwami służb: sanitarnej, intendentury, budowlano - kwaterunkowej, kontroli gospodarczej, duszpasterskiej, inżynierii oraz inspektoraty broni głównych i adiutantura. Działy realizowały swoje zadania zgodnie z obowiązującymi zakresami kompetencji. Wykorzystywały one do tego aparat terenowy.

Po przejęciu Pomorza przez Polskę na jego terenie powstały liczne instytucje i jednostki wojskowe, zapewniające sprawne funkcjonowanie wojska w terenie. Były to jednostki zapasowe, punkty poboru osobowego, koni i mobilizacji materiałowej, obiekty fortyfikacji stałej, składy, bazy materiałowe, szpitale, komendy miast i powiatów oraz szkoły i ośrodki szkolne.

W zasadzie w 1920 r. na Pomorzu nie było jednostek bojowych - oczywiście poza dwumiesięcznym epizodem związanym z przejściem ziemi pomorskiej od Niemców. Jednostki nowo formowane były natychmiast odkomenderowane na front wschodni. Tak było z Grupą Operacyjną „Pomorze”, którą poprowadził w lipcu 1920 r. na front gen. Bolesław Roja, a także z grupą kawalerii płk. Habicha¹⁹. W związku z odejściem na front gen. Roi, na krótko do kierowania Okręgiem Generalnym „Pomorze” wyznaczono gen. Mokrzyckiego a następnie gen. Antoniego Symona, który dowodził okręgiem do 18 września 1920 r., kiedy to zastąpił go gen. Zygmunt Zieliński.

Jak już wspomniano, jednym z głównych zadań było zapewnienie sprawnego poboru do wojska i mobilizacji oddziałów. W tym celu w lutym 1920 r. zorganizowano terenowy aparat mobilizacji i poboru, składający się z powiatowych komend uzupełnień (PKU) oraz oficerów ewidencyjnych. Powiatowe komendy uzupełnień działały na obszarze 3 - 5 powiatów, a jej przedstawicielami w poszczególnych jednostkach administracji powiatowej byli oficerowie ewidencyjni. Na obszarze pomorskim komendy te sformowano w Grudziądzu, Toruniu, Starogardzie i Kościerzynie. Powiatową Komendę Uzupełnień w Grudziądzu zorganizował płk Witold Dunin-Wąsowicz, a rejon komendy obejmował powiaty: grudziądzki, świecki, chełmiński²⁰. Płk Feliks Ziegler stał na czele Komendy w Toruniu, która działała na obszarze powiatów toruńskiego, wąbrzeskiego, brodnickiego i lubawskiego²¹. W Starogardzie pracami komendy zawiadywał ppłk Mieczysław Łobdziński. Rejon tej

18 D. Mierzejewski, S. Sadowski, op. cit., s. 34.

19 S. Sadowski, Działalność wojenna na Pomorzu..., s. 11 – 12.

20 Centralne Archiwum Wojskowe (dalej CAW), I 371. 811, Orde de bataille DOGen. „Pomorze” z dnia 1 maja 1920 roku. Funkcje oficerów ewidencyjnych pełnili: w powiecie grudziądzkim – urzędnik Gebel; w powiecie świeckim – urzędnik Sokulski; w powiecie chełmińskim – urzędnik Zieliński.

21 Ibidem.

powiatowej komendy uzupełnień obejmował powiaty: starogardzki, chojnicki, tucholski, sępoleński i tczewski²². Powiaty kościerski, kartuski, wejherowski i pucki znajdowały się w rejonie kompetencji PKU Kościerzyna, którą kierował ppłk Franciszek Tschede²³.

Osoby podlegające mobilizacji do wojska kierowano przede wszystkim do jednostek zapasowych oddziałów frontowych, stacji zbórnych lub do szkół i ośrodków szkolenia oficerów bądź podoficerów. Na terenie Okręgu Generalnego „Pomorze” w 1920 r. powstały liczne oddziały zapasowe. Były to jednostki oddziałów 16 Dywizji Piechoty. W Toruniu stacjonowały zapasy 63 pułku piechoty, 16 pułku artylerii polowej i 16 pułku artylerii ciężkiej, w Grudziądzu 64 pułku piechoty, w Starogardzie 65, a w Kościerzynie 66 pułku piechoty²⁴.

W marcu i kwietniu 1920 r. sformowano trzy jednostki kawaleryjskie. W Grudziądzu utworzono 18 pułk ułanów pod dowództwem płk. Augusta Brochwicz - Donimirskiego oraz 3 pułk strzelców granicznych płk Eugeniusza Habicha. 4 pułk strzelców granicznych utworzono pod kierownictwem płk. Mariana Stankiewicza w Świeciu. 3 i 4 pułki sformowane zostały do ochrony granicy, lecz w lipcu 1920 r., jako grupa kawalerii płk. Habicha, odeszły na front. Na front wymaszerował także 18 pułk ułanów. Na terenie okręgu pozostała jednostka zapasowa 18 pułku ułanów w Grudziądzu²⁵.

Poza jednostkami zapasowymi na terenie okręgu funkcjonowały stacje zbórne w Grupie dla Hallerczyków, a w Grudziądzu i Toruniu powszechnie.

Ważnym zadaniem realizowanym na zapleczu frontu był proces przygotowania wojennego podoficerów i oficerów realizowany w szkołach i ośrodkach szkolenia. Na obszarze Okręgu Generalnego „Pomorze” szkolono na poziomie oficerskim: kawalerzystów, artylerzystów i obserwatorów lotniczych oraz podoficerów artylerii.

Szkoła Oficerów Jazdy powstała w Grudziądzu w lutym 1920 r. i kierowana była przez płk. Aleksandra Żakieja. Przygotowywała ona młodszych dowódców dla jednostek kawaleryjskich. Już 28 stycznia 1920 roku w Toruniu - Mokrem utworzono Centralny Obóz Podoficerskich Szkół Artylerii, kierowany przez ppłk. Adolfa Małyшко²⁶. Szkoły te przygotowywały w trybie wojennym podoficerów artylerii z osób mających za sobą służbę w wojsku. W kwietniu 1920 r. z Rembertowa przeniesiono na Podgórz k. Torunia Grupę Szkolenia Artylerii - przemianowaną w czerwcu tegoż roku na Szkołę Strzelania Artylerii. Przygotowywała ona na krótkich kursach dowódców artylerii różnych szczebli z zamiarem unifikacji poglądów na dowodzenie artylerią i kierowanie ogniem na gruncie francuskich dokumentów normatywnych²⁷. Mniej więcej w tym samym czasie w Toruniu dyslokowano - przeniesioną z Warszawy - Szkołę Obserwatorów Lotniczych, którą komenderował por. (?) Sandorowski.

Jak już wspomniano na obszarze Pomorza Gdańskiego istniała potężna infrastruktura wojskowa. Niemcy przed przekazaniem tych obiektów stronie polskiej, wbrew postanowieniom Traktatu Wersalskiego, starali się ogołocić je ze wszystkich wartościowych elemen-

22 Ibidem.

23 Ibidem.

24 Ibidem. Jednostki zapasowe uzupełniały w sposób ciągły straty pułków frontowych oraz w miarę możliwości tworzyły pododdziały ochotnicze, które samodzielnie realizowały różne zadania taktyczne. Przykładami tego rodzaju praktyk są 263, 264 pułki piechoty zorganizowane przez zapasy 63 i 64 pp, jednostki te stanowiły znaczącą część sił broniących Pomorza w trakcie letniej ofensywy sowiektów 1920 roku. Ponadto do Chełmna 18 i 19 sierpnia 1920 roku dotarły bataliony zapasowe 1 i 5 pułków piechoty Legionów. S. Sadowski, Działalność wojenna na Pomorzu..., s. 19.

25 CAW, I 371. 811, Orde de...

26 E. Tomczak, K. Wyszyński, H. Ponichtera, Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1823 – 1992. Zarys dziejów, Toruń 1992, s. 39.

27 Ibidem, s. 39.

tów wyposażenia. Komisje do spraw przejęcia twierdz pomorskich monitorowały, iż obiekty te zostały ograbione i pozbawione elementarnych urządzeń zapewniających ich sprawne funkcjonowanie.

W sytuacji zagrożenia obiektów wojskowych daleko idącą degradacją kwestia ich zabezpieczenia i przywrócenia do użytku jawiła się, jako jedno z najpilniejszych zadań dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze”. Zadaniem tym obarczono oficerów i pracowników, początkowo zarządu, a później służby budowlano-kwaterunkowej okręgu. Obiekty wojskowe przejmowano od Niemców wraz z posuwaniem się oddziałów Wojska Polskiego do Bałtyku. Inspekcje budowlane zakończyły swoje prace 10 lutego 1920 r. Przejęły one oprócz twierdz, także szpitale wojskowe w Toruniu i Grudziądzu, magazyn broni i warsztat naprawy sprzętu artyleryjskiego w Grudziądzu, skład artyleryjski w Toruniu oraz wielkie, znajdujące się w budowie magazyny amunicji w Łysomicach, obiekty obozu jenieckiego w Tucholi, a także obiekty koszarowe w Toruniu, Grudziądzu, Chełmnie i inne mniejsze. Obiekty koszarowe, na krótko zajęte przez jednostki bojowe po ich odejściu na front wymagały gospodarza. Funkcję tę przejęła służba kwaterunkowo – budowlana.

W celu sprawnego eksploataowania i nadzoru nad zarządzanym majątkiem w lutym 1920 r. utworzono terenowe agendy służby w postaci wojskowych rejonów kwaterunkowo-budowlanych. Na ich czele stali urzędnicy wojskowi lub cywilni, rzadziej żołnierze zawodowi. WRKB w Grudziądzu, Toruniu i Starogardzie kierowali urzędnicy budowlani Stołowski, Drecki i KołECKI. Tylko agendą chełmińską kierował oficer ppor. Czajnicki. W mniejszych garnizonach do zarządzania substancją kwaterunkową powołano zarządy kwaterunkowe w Grupie, Tucholi, Podgórzu, Działdowie, Brodnicy, Świeciu, Kościerzynie i Pucku. Taka organizacja służby przetrwała do lata 1920 roku, kiedy to w związku z reorganizacją instytucji okręgowych przekształcono ją w dział budowlano - kwaterunkowy. Działowi podporządkowano zreorganizowaną sieć rejonowych zarządów budowlano - kwaterunkowych w Grudziądzu, Toruniu nr I i II oraz Starogardzie Gdańskim.

RZBK zajmowały się nadzorem nad działalnością kierownictw nadzoru koszar oraz pralni garnizonowych, warsztatów mechaniczno - elektrycznych i stolarskich oraz składnic materiałów i sprzętu.

W lutym 1920 r. zorganizowano na terenie okręgu służbę inżynieryjno -saperską, której zadaniem było:

- ewidencjonowanie środków technicznych w oddziałach polowych i terytorialnych oraz składnicach saperskich, ogólno-inżynieryjnych i elektrotechnicznych;
- nadzorowanie funkcjonowania składów materiałów wybuchowych i technicznych okręgu;
- zaopatrywanie w narzędzia inżynieryjne, instrumenty i materiały wybuchowe formacji technicznych okręgu;
- uruchomienie warsztatów produkcyjnych i remontowych przy składach technicznych oraz ewidencjonowanie wszystkich większych zakładów i fabryk prywatnych leżących na terenie okręgu, zdolnych, ze względu na profil produkcji, do wytwarzania urządzeń inżynieryjno – saperskich;
- materiałowo - techniczne zaopatrywanie oddziałów budujących wszelkiego rodzaju fortyfikacje stałe i polowe, z wyłączeniem ogniw podporządkowanych bezpośrednio Naczelnemu Dowództwu²⁸.

28 Z. Cutter, Saperzy polscy, 1918-1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne, Wrocław 2001, s. 39-45.

W 1920 r. na terenie Pomorza funkcjonował zespół forteczny dowodzony przez gen. Edmunda Hausera, w skład którego wchodziły twierdze: Toruń, Chełmno i Grudziądz²⁹. Twierdze te wymagały jednak poważnej przebudowy, tak ze względu na zdewastowanie ich przez Niemców, jak i konieczność dostosowania systemów obronnych do zmienionych kierunków zagrożenia. Prace te stały się tym pilniejsze, gdy realną stawała się inwazja sowiecka na Pomorzu latem 1920 roku.

Służbę intendencji dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze” rozpoczęto formować pod kierunkiem ppłk. Antoniego Krzyżogórskiego jesienią 1919 roku, a faktyczną działalność podjęła ona w listopadzie tego roku. Do głównych zadań służby należało:

- planowanie i realizacja wszelkiego rodzaju zaopatrzenia intendenckiego dla jednostek i instytucji dyslokowanych na terenie okręgu, tzn. zaopatrzenia mundurowego i żywnościowego;
- nadzór nad pracą instytucji, warsztatów produkcyjnych i naprawczych oraz magazynami i kasynami służby intendenckiej³⁰.

Po inkorporacji Pomorza instytucje służby przyjęły organizację terytorialną. Od tej chwili szefowi (od lipca 1920 r. kierownikowi działu) podlegały trzy wojskowe zakłady gospodarcze (WZG) w Grudziądzu, Toruniu i Starogardzie. Ich zadaniem była koordynacja i nadzór nad pracą podstawowych ogniw służby, tzn. kasyn, stołówek, warsztatów itp. W sierpniu 1920 r. w jednostkach i instytucjach okręgu działało 91 ogniw służby intendenckiej.

Jednym z najważniejszych zadań dowództwa okręgu było przejęcie przez stronę polską obiektów wojskowej służby zdrowia na Pomorzu. Jak już wspomniano w tym celu jesienią 1919 r. w Inowrocławiu sformowano Szefostwo Sanitarne okręgu (od lipca 1920 r. dział sanitarny). Do chwili wkroczenia Wojska Polskiego na ziemię pomorską należało skompletować niezbędny personel lekarski, pielęgniarski i administracyjny. W Grudziądzu utworzono Szpital Okręgowy z oddziałami: chirurgicznym, wewnętrznym, usznym, ocznym, zakaźnym, skórno – wenerycznym oraz pracowniami bakteriologiczną i rentgenowską. Szpital dysponował 300 miejscami dla chorych. Powołany do życia Szpital Wojskowy w Toruniu posiadał 320 miejsc i składał się z oddziałów: chirurgicznego, wewnętrznego, usznego, ocznego i wenerycznego. Do 1 maja 1920 r. na obszarze okręgu utworzono jeszcze szpitale wojskowe w Brodnicy i Starogardzie, każdy po 50 miejsc. Na potrzeby wojska zakontraktowano także po 30 miejsc w szpitalach miejskich w Chełmnie i Tucholi. W kwietniu 1920 r. uruchomiono drugi szpital w Grudziądzu na 200 miejsc, tzw. szpital Courbiera. Ogółem szpitale pomorskie 1 maja 1920 r. dysponowały 990 łózkami szpitalnymi. Poza tym służbie sanitarnej okręgu podlegały:

- laboratorium bakteriologiczno – chemiczne,
- ambulatorium dentystyczne,
- odwyszalnia,
- Okręgowa Składnica Sanitarna³¹.

W Świeciu przy Krajowym Zakładzie Psychiatrycznym utworzono Wojskowy Szpital dla Umysłowo Chorych. Szef służby sanitarnej kierował również pracami działu weterynaryjnego, w skład którego wchodziły szpitale koni: nr 1 w Grudziądzu i nr 2 w Toruniu oraz grudziądzki zapas koni.

29 CAW, I 371. 811, Orde de...

30 Dziesięciolecie intendencji Polskiej Siły Zbrojnej 1918-1928, Warszawa 1929, s. 129.

31 Księga pamiątkowa Pomorza 1920 – 1930, Toruń 1930, s. 110–116.

Rola służby sanitarnej dyslokowanej na obszarze Okręgu Generalnego „Pomorze” wzrosła szczególnie w trakcie bitwy warszawskiej 1920 roku. Pomorze w tym czasie stało się bezpośrednim zapleczem frontu, na którym w szerokim zakresie prowadzono leczenie i rekonwalescencję rannych. W związku z wojną utworzono stacje zbiorcze dla chorych i rannych, kolumny sanitarne oraz inne ogniska pozwalające na sprawne rozmieszczanie poszkodowanych w szpitalach. Na teren okręgu ewakuowano również szpitale wojskowe z Lidy i Wilna. Dział sanitarny przejął do swoich kompetencji także kwestie orzecznictwa inwalidzkiego oraz opiekę nad inwalidami wojennymi.

Dowództwo Okręgu Generalnego „Pomorze” organizowało i nadzorowało utrzymanie ładu, porządku, bezpieczeństwa oraz egzekwowało przestrzeganie prawa na podległym obszarze. Jego organami wykonawczymi do realizacji wyżej wymienionych zadań były komendy garnizonów, miast i placów. Zasady ich tworzenia i zakres kompetencji regulował „Tymczasowy przepis służby dla dowództw garnizonów, komendantów miast i placów”³². W dokumencie tym stwierdzono, że we wszystkich miejscowościach mających stałe garnizony, ich dowództwo obejmuje najstarszy rangą oficer. Do jego zadań należało dysponowanie terenami ćwiczeń polowych, regulowanie służby garnizonowej, ustalanie przepisów alarmowych, opracowywanie planów i uroczystości wojskowych, urządzenie miejsc kąpielowych, ustalanie kolejności pobierania środków wyposażenia i żywności, rozmieszczanie komend i zakładów wojskowych, zakwaterowanie osób wojskowych, wydawanie przepisów higienicznych, inspekcjonowanie stacji zbiorczych oraz przegląd prasy i badanie nastrojów ludności. Organami wykonawczymi dowództw garnizonów byli - w zależności od wielkości i rangi garnizonów - komendanci miast, komendanci placów lub oficerowie placu.

W Okręgu Generalnym „Pomorze” komendy miasta powołano dla garnizonów Grudziądza i Torunia, komendy placu utworzono w Chełmnie, Starogardzie, Kościerzynie i Wejherowie, natomiast oficerów placu powołano dla garnizonów: Świecie, Brodnica, Wąbrzeźno, Chełmża, Działdowo, Lubawa, Chojnice, Tuchola, Sępólno, Tczew, Kartuzy i Puck³³.

Dowódcy garnizonów i ich ogniska wykonawcze w zakresie utrzymania ładu i porządku ściśle współpracowali z Żandarmerią Wojskową. Po zajęciu Pomorza dowództwo dywizjonu żandarmerii przeniesiono do Grudziądza, po czym jego pododdziały rozmieszczono równomiernie na terenie okręgu. Dowództwu dywizjonu - kierowanemu przez rotmistrza Jana Pilarza - w maju 1920 r. podlegały: pluton szkolny oraz plutony żandarmerii II i IV w Toruniu I i V w Starogardzie III pluton, a VI w Kościerzynie. W późniejszym okresie zorganizowano dodatkowo placówki żandarmerii w Pucku, Brodnicy, Tucholi i Chojnicach. Poza tym w celu zapewnienia ładu i bezpieczeństwa na szlakach komunikacyjnych zorganizowano Kontrolę Ekspedycji Kolejowej na stacjach w Kościerzynie, Toruniu, Redzie, Wejherowie oraz Działdowie.

W okresie narastającego zagrożenia sowieckiego dowództwo dywizjonu obarczone dodatkowo zadaniem formowania pododdziałów żandarmerii dla jednostek wojsk operacyjnych. Plutony żandarmerii sformowano, m.in., dla 16 DP oraz grupy operacyjnej płk. Habicha. 16 sierpnia 1920 r. z 8 dywizjonu i szwadronu zapasowego 7 dywizjonu żandarmerii z Poznania, sformowano dwa szwadrony i oddział karabinów maszynowych. Wyżej wymienione pododdziały wraz ze Szkołą Podoficerską Piechoty utworzyły grupę manewrową dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze”³⁴.

32 Warszawa 1919.

33 CAW, I 371. 811, Orde de...

34 D. Mierzejewski, S. Sadowski, op. cit., s. 57.

System jednostek i instytucji utrzymania porządku i egzekwowania prawa uzupełniały dyslokowane w Grudziądzu Sąd Okręgowy kierowany przez mjr. Władysława Czechowicza, Prokuratura Okręgowa na czele, której stał mjr dr Antoni Neusser oraz więzienie karne, którym kierował por. (?) Ihital. W Tucholi pod kierownictwem płk. Wilhelma Pogorzelskiego, w miejscu niemieckiego obozu dla jeńców rosyjskich, utworzono Obóz Jeńców nr 7³⁵.

Dział Duszpasterski Dowództwa Okręgu Generalnego „Pomorze” rozpoczął swoją działalność, jako Dziekanat Okręgu w Grudziądzu w lutym 1920 r. Jego zadaniem było zorganizowanie i prowadzenie katolickiej działalności duszpasterskiej. Działania te koncentrowały się na nabożeństwach, nauczaniu religii, pracy oświatowo - społecznej, zapewnieniu żołnierzom posług religijnych oraz kształtowaniu materialnej podstawy bytu Kościoła Katolickiego na terenie okręgu. W początkach 1920 r. w Toruniu poświęcono, jako kościół garnizonowy pod wezwaniem św. Katarzyny - były zbór ewangelicki. Kościół konsekrował w lipcu 1920 r. biskup połowy WP Stanisław Gall. Istniejącą w toruńskim szpitalu kaplicę ewangelicką także przeświecono na katolicką, dokonano tego już 18 stycznia 1920 r. W Grudziądzu, jako kościół garnizonowy urządzono i wyświęcono 23 stycznia 1920 r. dotychczasowy zbór ewangelicki przy Cytadeli. Kościół ten został konsekrowany przez biskupa Galla 10 lipca 1921 r. pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa. Parafia zarządzała także kaplicami w Szpitalu Okręgowym i Więzieniu Karnym. W Chełmnie w 1920 roku - po krótkim wykorzystywaniu kościoła parafialnego - wojsko przejęło obszerny zbór protestancki, w którym zorganizowano, konsekrowany 18 lipca 1921 r. kościół garnizonowy. W początkach istnienia okręgu duszpasterstwo katolickie było jedyną oficjalnie funkcjonującą organizacją życia religijnego w wojsku na Pomorzu³⁶.

We wstępnym okresie organizacji okręgu powstały także zaczątki służb technicznych. Wojsko Polskie przejęło od Niemców znakomite obiekty do przechowywania i technicznego przygotowania uzbrojenia i amunicji artyleryjskiej. W Grudziądzu urzędnik wojskowy (?) Mroczyński urządził Okręgowy Magazyn Broni i Warsztaty Reperacji Artylerii. W tym samym czasie mjr Rottermann zorganizował w Toruniu Skład Artyleryjski oraz Magazyn Amunicji w Łysomicach. Były to obiekty nowoczesne i doskonale wyposażone. Mjr Rottermann przejął także znajdujące się w budowie warsztaty artyleryjskie, w których po zakupie za granicą odpowiednich maszyn i urządzeń do elaboracji, przystąpiono do rekonstrukcji łusek działowych, rozbierania i konserwacji amunicji. Warsztaty amunicyjne w Toruniu w 1920 r. zatrudniały ok. 250 osób w oddziale mechanicznej obróbki pocisków artyleryjskich, oddziale amunicji działowej oraz składnicy amunicyjnej w Łysomicach³⁷. Zakład ten był jedną z najpoważniejszych tego typu placówek w WP.

Inspektorat Samochodowy Okręgu Generalnego „Pomorze” powstał jesienią 1919 r. z kolumny samochodowej stacjonującej w Inowrocławiu. 10 grudnia 1919 r. inspektorat przemianowano na Dowództwo Wojsk Samochodowych. Po przeniesieniu go do Grudziądza koncentrowało ono uwagę na formowaniu nowych jednostek samochodowych, zarówno dla potrzeb okręgu jak i jednostek operacyjnych. W 1920 r. utworzono w Grudziądzu m.in. kolumnę samochodową, autowarsztat oraz kolumnę zapasową. Równolegle sformowano oddziały samochodowe dla 16 DP, grup operacyjnych gen. Roji i płk. Habicha. Od października 1920 r. rozpoczęto szkolenie kierowców w specjalistycznej szkole szoferów. W tym czasie utworzono samochodowe kolumny lokalne nr 1 i 2 oraz policję samochodową. Dowództwo wraz z podporządkowanymi mu pododdziałami i urządzeniami przemianowano na 8 dywizjon samochodowy³⁸.

35 CAW, I 371. 811, Orde de...

36 Z. Waszkiewicz, Duszpasterstwo w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej, Toruń 2000.

37 M. Wądołowski, Składy i warsztaty artyleryjskie na Pomorzu w latach 1920-1939, Toruń 1998, s. 23-32. (maszynopis pracy dyplomowej w zbiorach Biblioteki CWAiU)

38 J. Tarczyński, 8 Batalion Pancerny. Zarys historii wojennej pułków polskich w kampanii wrześniowej, Pruszków 1996, s. 3-4.

W okresie pierwszych miesięcy działania dowództwa Okręgu Generalnego na terenie Pomorza zorganizowano w pełni strukturę instytucji, urzędzeń i jednostek wojskowych, umożliwiających sprawną realizację zadań wynikających z zakresu kompetencji terenowych władz wojskowych. Oprócz zadań o charakterze administracyjno - gospodarczym realizowano w szerokim zakresie funkcje mobilizacyjne, co w dobie narastającego zagrożenia ze wschodu, stawało się zadaniem kluczowym. Wiosną i latem 1920 r. na Pomorzu sformowano grupę operacyjną gen. Bolesława Roji, grupę płk. Eugeniusza Habicha, uzupełniono 16 DP oraz Brygadę Syberyjską i 18 pułk ułanów. W sumie w I połowie 1920 r. zmobilizowano około 25 000 poborowych. Znaczący był także efekt zaciągu ochotniczego³⁹.

Należy, więc uznać, że Okręg Generalny „Pomorze” był w połowie 1920 r. w pełni zorganizowany i stanowił silne ogniwo tyłowej organizacji WP. Jednakże dosyć szybko okazało się, że przyjęty model organizacyjny okręgów generalnych nie odpowiadał w pełni potrzebom obronnym kraju. Zakończenie wojny, konieczność pokojowej organizacji sił zbrojnych, nowa rzeczywistość graniczna państwa oraz konieczność wywiązania się z założeń wojskowej umowy z Francją z 1921 r. spowodowało zmianę modelu organizacji terytorialnych władz wojskowych w Polsce. Podstawowym ogniwem wojska w terenie stały się od 1921 r. okręgi korpusu. Spadkobiercą Okręgu Generalnego „Pomorze” stał się Okręg Korpusu nr VIII z siedzibą dowództwa w Toruniu.

39 S. Sadowski, Zasoby rezerw osobowych na Pomorzu w 1920 r., Toruń 2008, (rękopis w posiadaniu autora)